

► Araştırma makalesi / Research article

Levililer 16'da Yer Alan Azazel (Günah Keçisi) İfadesi Üzerine Bir İnceleme*

Abdullah ALTUNCU

ORCID: 0000-0002-7385-9188 | ROR ID: 03n7yzv56 | a.altuncu@hotmail.com

Doç. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı, / Assoc. Prof.,
Aydın Adnan Menderes University, Faculty of Theology, Department of History of Religions, Aydın, Türkiye

Gönderim / Received: 28.01.2025 | Kabul / Accepted: 14.03.2025 | Yayın / Published: 30.04.2025

Atıf: Altuncu, Abdullah. "Levililer 16'da Yer Alan Azazel (Günah Keçisi) İfadesi Üzerine Bir İnceleme".
Dinler Tarihi 2/1 (2025): 1-23.

Öz: Bu makalede, Tevrat'ta bahsi geçen ve *Yom Kipur*'daki uygulamalardan biri olan "Azazel'e gönderilen keçi" ritüeli farklı yönleriyle ele alınmıştır. Bu uygulamanın, Ebla, Hatti, Ugarit ve kısmen Asur kaynaklarında görülen benzer *apotropeik* (kötülüğü uzaklaştırıcı) ritüellerle dikkat çekici bir paralellik sergilediği görülmektedir. Levililer 16'da belirtilen *Azazel* ifadesi, Mişna ve Talmud başta olmak üzere çeşitli Yahudi metinlerinde farklı şekillerde açıklanmıştır. Bazı yorumcular, *Azazel*'in sarp ve ıssız bir dağ veya coğrafi bölge adı olduğunu öne sürerken; kimileri de onu şeytani bir varlık, düşmüş bir melek veya pagan mitlerinden miras kalmış bir demon olarak görmüştür. "Yahve için" kurban edilen keçinin yanında, "Azazel için" canlı bırakılan keçi, günahları ve manevi kirliliği topluluktan uzaklaştırdığı düşüncesiyle çöle gönderilmiştir. Bununla birlikte II. Mabet dönemi uygulamalarına bakıldığında ise bu keçinin uçurumdan itilerek öldürüldüğü anlaşılmaktadır. Bu durum gerek ritüelin kendisinin gerekse *Azazel* ifadesine yüklenen anlamların süreç içerisinde yenilendiğini göstermektedir. Bununla birlikte bazı rabbani yorumlarda *Azazel*'e sunulan keçinin bir kurban olmadığının ve sadece Tanrı'nın emriyle günahların sembolik taşıyıcısı hâline geldiğinin vurgulanmış olması dikkat çekicidir. I. Enoh ve İbrahim'in Apokalipsesi gibi kaynaklar ise *Azazel*'i, insanlara kötülük öğreten ve bozulmaya neden olan lanetlenmiş bir melek veya baş şeytan şeklinde tanımlamışlardır. Dolayısıyla *Azazel*'in mahiyeti konusunda çeşitli dönemler içerisinde öne çıkan pek çok kaynakta farklı görüşler ortaya atılmıştır. Bu makale, söz konusu tartışmaları detaylı bir incelemeyle değerlendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Levililer, Azazel, Se'irim, Kefaret.

*

* Makale konusu hakkında verdiği yol gösterici tavsiyelerle beni yönlendiren; önemli düzeltme, tashih ve önerileriyle değerli katkılarını sunan Prof. Dr. Yasin Meral'e içten teşekkürlerimi sunarım.

A Study on the Expression of Azazel (Scapegoat) in Leviticus

Cite as: Altuncu, Abdullah. "A Study on the Expression of Azazel (Scapegoat) in Leviticus 16". *Dinler Tarihi* 2/1 (2025): 1-23.

Abstract: In this article, the ritual of the "goat sent to Azazel," mentioned in the Torah as part of the *Yom Kippur* observances, is examined from multiple perspectives. This practice appears to exhibit notable parallels with comparable *apotropaic* (evil-averting) rituals documented in Ebla, Hatti, Ugarit, and, to some extent, Assyrian sources. The reference to Azazel in Leviticus 16 has been interpreted in various ways within Jewish texts, particularly the Mishnah and Talmud. Some commentators propose that Azazel is the name of a rugged and desolate mountain or a geographical region, while others envision it as a satanic entity, a fallen angel, or a demon inherited from pagan mythology. In addition to the goat sacrificed "for Yahweh," the goat designated "for Azazel" was left alive and sent into the desert to symbolically remove sins and spiritual impurity from the community. Nevertheless, evidence from Second Temple period practices indicates that this goat was later thrown off a cliff, suggesting that both the ritual itself and the significance attributed to Azazel underwent changes over time. Equally noteworthy are certain rabbinic interpretations emphasizing that the goat offered to Azazel was not an actual sacrifice, but rather a symbolic bearer of sins, acting solely under divine command. Meanwhile, works such as 1 Enoch and the Apocalypse of Abraham characterize Azazel as a fallen angel or arch-demon who imparts evil and corruption to humanity. Over various periods, a range of sources has thus advanced divergent views concerning the nature of Azazel. This article undertakes a detailed exploration of these debates.

Keywords: History of Religions, Leviticus, Azazel, Se'irim, Atonement.

Değerlendirme / Review	:	Çift taraflı kör hakemlik, dış bağımsız / <i>Double-blind, external independent.</i>
Etik Beyan / Ethical Declaration	:	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur. / <i>Ethical principles were followed during the preparation of this study.</i>
Etik Bildirim / Complaints	:	dinlertarihi@asbu.edu.tr
Benzerlik Taraması / Similarity Check	:	İthenticate
Çıkar Çatışması / Conflict of Interest	:	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / <i>The Author declares that there is no conflict of interest.</i>
Finansman / Grant Support	:	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır. / <i>No funds, grants, or other support was received.</i>
Lisans / Licence	:	CC BY-NC 4.0

Giriş

Levililer kitabının 16. bölümünde *Yom Kipur* (Kefaret Günü) ile ilgili bilgiler yer almaktadır. *Yom Kipur*, oruç, *kaparot* (kefarete), çeşitli kısıtlamalar ile bugüne has ibadet ve dua okumalarını bünyesinde barındıran Yahudilikteki en kutsal gündür. Tapınağın ayakta olduğu dönemlerde *Yom Kipur*'da başkohen tarafından çeşitli ritüellerden oluşan bir törenin icra edildiği bilinmektedir. Boğa ve keçi gibi bazı hayvanların kurban edildiği bu günde en dikkat çekici hususlardan biri, İsrailoğullarının bütün günahlarının bir keçiye yüklenilerek bu keçinin çöle gönderilmesi olmuştur. "Günah keçisi" olarak adlandırılan bu keçi aracılığıyla İsrailoğullarının günahlarının ve kirliliklerinin toplumdan ve yaşanan yerden defedildiği düşünülmüştür.¹

Tevrat'ta kura ile belirlenen iki keçiden birinin Tanrı için kurban edilip diğerinin *Azazel* için çöle gönderilmesine benzer bir uygulama ilgili metnin birkaç bölüm öncesinde yer almaktadır. Burada deri hastalığından (cüzzam) iyileşen bir kişiye yönelik arınma uygulamalarıyla ilgili emirler bulunmaktadır. Buna göre hastalık ortadan kalkmışsa arındırılacak kişi için kohen tarafından iki canlı temiz kuş, sedir ağacı, kırmızı iplik ve mercanköşk otu getirilmesi emredilir. Kohenin buyruğuyla kuşlardan biri toprak bir kapta, akarsuyun üzerinde kesilir. Sonrasında ise kohen canlı kuşu, sedir ağacını, kırmızı ipliği ve mercanköşk otunu akarsuyun üzerinde kesilen kuşun kanına batırır ve pak kılınacak kişinin üzerine yedi kez serpererek, onu temiz ilan edip canlı kuşu serbest bırakır.² Bu uygulama sırasında kuşlardan birinin kesilip diğerinin kıra salınmasıyla, *Yom Kipur*'da keçilerden birinin kurban sunusu yapılp diğerinin kesilmeden çöle gönderilmesi büyük benzerlikler taşımaktadır. Salınan kuş hastalığın kalıntıları ve hastalıktan kaynaklanan kirliliği toplumun dışına kırlara taşıırken, çöle gönderilen keçi İsrailoğullarının günahlarını ve işlenen günahlardan kaynaklanan kirliliklerini toplumun ve yaşanan şehrin dışına çöle taşımaktadır.³

Antik yakın doğuda hayvan gönderme ritüelleri, genellikle kirliliğin, lanetlerin veya hastalıkların bir hayvana yüklenerek ıssız bir bölgeye gönderilmesi ilkesine dayanmıştır. Bu uygulamada hayvanın, taşınan "kötü" unsurları insanların yaşadığı mekândan uzaklaştırdığına ve böylece topluluğun arındırıldığına inanılmıştır. Bu yönüyle gerçekleştirilen ritüellerin *apotropeik* (kötülüğü uzaklaştırıcı) unsurlar etrafında şekillendirildiği görülmektedir. Bu uygulamalar, MÖ 3. binyılın ortalarından itibaren Ebla, Hatti (Hitit ve Luwi-Hurri bölgeleri), Ugarit ve kısmen Asur kaynaklarında karşımıza çıkmaktadır. Benzer şekilde, Tevrat'ta görülen ve *Azazel*'e gönderilen günah keçisi ritüelini de aynı kültürel çerçeve içinde değerlendirmek

¹ Yasin Meral, *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*, (İstanbul: MiletNihal Yayınları, 2021), 278.

² Levililer, 14:1-7.

³ Shmuel Ahituv, "Azazel", *Encyclopaedia Judaica*, ed. Fred Skolnik (Jerusalem: Keter Publishing House, 2007), 2/763; Ilona Rashkow, "Azazel: The Scapegoat in the Bible and Ancient Near East", *The Jewish Bible Quarterly* 51/2 (2023), 86.

mümkündür. Ebla'da (MÖ 24. yüzyıl) bir tablet, kral ve kraliçenin katılacağı bir tören öncesinde ölüler evinin (*mausoleum*) arındırılması amacıyla bir keçinin süslenip çöl benzeri bir alana salınışını anlatmıştır. Hatti metinlerinde ise kral ve kraliçeyi arındırma amacıyla birden çok canlı hayvanın *nakušši* (gönderilen) olarak dağlık veya ıssız alanlara yönlendirildiği belirtilmiştir. Luwi-Hitit geleneğinde ise bir fareye kırmızı iplik bağlayarak kötülüğün veya hastalığın bu hayvana aktarıldığı ve ardından ıssız bir yere salındığına dair örnekler mevcuttur. Bu uygulamada hayvana veya onunla karşılaşacak varlığa (*Zarniza* ya da *Tarpattašši* gibi) kötülüğün aktarıldığı düşünülmüştür. Bu ritüeller, İbrani geleneğinde *Azazel'e* gönderilen keçi uygulamasıyla temelde aynı işlevi görür: Toplum ya da kutsal mekân üzerindeki günahlar veya kirlilik, ritüel aracılığıyla başka bir alana aktarılır ve topluluk temizlenir.⁴

Bu makalede, Tevrat'ta yer alan *Azazel* ifadesinin mahiyeti ve ne olduğu tarihsel ve metinsel bağlamda ele alınmaya çalışılmıştır. Ayrıca ifadeye yüklenen anlamların süreç içerisinde ele alınış biçimleri ve ritüele yansımaları da incelenmiştir. Böylece Yahudi dini ritüellerinin arka planındaki mitolojik unsurların teolojik yaklaşım üzerindeki etkisi tespit edilmeye çalışılmıştır. Hazırlanan bu makale ile Dinler Tarihi ve özel olarak Yahudilik alanındaki ilgili araştırmalara katkı sağlanması amaçlanmıştır.

1. Yahudi Kaynaklarında Azazel

Yahudi geleneğine göre gerek Mabet gerekse Levililer'de yer aldığı şekliyle *Mişkan* (Toplanma Çadırı) üzerinden şekillenen ritüeller, İsrailoğullarının veya Yahudilerin arkaik bir mitosa sıkı bir biçimde bağlılıklarını da göstermektedir. Yürütülen ritüeller özellikle II. Mabet'ten geriye doğru kurgusal bir geçmişe yönelik projeksiyon görevi üstlenmiştir. Uygulamaların kaynağı ne olursa olsun koruyucu bir yüce güçle yakınlığın bireysel ve toplumsal insan davranışlarına bağlı olduğu ve karmaşık bir ilişki taşıdığı inancına dayanan bir anlatı ritüellerin tamamında etkili olmuştur. Anlatıdaki ayrıntılar kutsallığı, ritüeller ise davranışlar üzerinden ilahi varlıkla teması koruma amacıyla olmuştur. Ritüellerde ise ilahi varlıkla ayrılık ya da kayıp travmasına yönelik bir yanıt ve bunu önlemeye yönelik ayrıntılı bir şekilde yapılandırılmış yöntemler yer almıştır.⁵

Tevrat'ta Levililer 16'dan önceki bölümler, işlenen günahların ve bedensel kirliliklerin *Mişkan'ı* yani kutsal mekânı kirlettiğini belirtmektedir. İstmeden işlenen günahlar için düzenli kefarete ritüelleri ve rutin kirliliğin giderilmesine yönelik uygulamalar, bu iki tür kirlenmeyi mümkün olduğunca ortadan kaldırır. Fakat Yahudi

⁴ Ayrıntılı bilgi için Bk. Noga Ayali-Darshan, "The Scapegoat Ritual and Its Ancient Near Eastern Parallels", (<https://www.thetorah.com/article/the-scapegoat-ritual-and-its-ancient-near-eastern-parallels>)

⁵ Howard Cooper, "Some Thoughts on 'Scapegoating' and Its Origins in Leviticus 16", *European Judaism: A Journal for the New Europe* 41/2 (2008), 113.

geleneğine göre istemsiz hataların bilinmezliği veya bilerek iradi bir şekilde yapılan günah ve hatalar yani *Şekina*'nın bizzat bulunduğu belirtilen en kutsal mekânı kirleten suçlar, düzenli kefarete ritüelleriyle temizlenemez. Bu nedenle Levililer Kitabı'nın 16. bölümü yılda bir kez en kutsal mekânın ve *Mişkan*'ın geri kalanının temizlenip arındırılması için çeşitli emir ve talimatlar sunmuştur. Metin bugünü *Yom Kipur* olarak adlandırmış ve burada kullanılan *kpr* fiili, esasen "günah ve kirlilikten kutsal alanları arındırmak" anlamında kullanılmıştır.⁶

Azazel, *Yom Kipur* ritüellerine bağlı olarak kutsal metinlerde yer alan gizemli bir figürdür. Tevrat'taki diğer isimlerden farklı olarak, *Azazel*'in kökeni ve anlamı hakkında net bilgiler bulunmamaktadır. Dolayısıyla *Azazel* kavramı tarihin her döneminde araştırmacıların birçoğu tarafından merak edilen özel bir konu haline gelmiştir.⁷ Bu ifade, araştırmacıların üzerinde en çok tartıştığı ve mahiyeti ile ilgili birbirinden farklı görüşlerin ortaya çıktığı kavramlardan biri olmuştur. Levililer Kitabı'nın 16:5–26 bölümlerinde ayrıntılı bir şekilde ele alınan ritüelin her bir aşaması açıkça betimlenmiş olmasına rağmen, *Azazel* ile ilgili tartışmalar günümüzde de devam etmektedir. Konuyla ilgili önemli araştırmaları bulunan Aron Pinker, Ehrlich'ten bir alıntı yaparak mevcut durumu kısa bir şekilde özetlemektedir: "*Azazel*... Onun kimliği veya doğası bilinmemektedir. Önceki araştırmacıların *Azazel* hakkında ileri sürdükleri iddialar temelsizdir ve sunmuş oldukları bulgular güvenilir değildir."⁸ Levililer'de yer alan ilgili ifadeler şu şekildedir.

İsrail topluluğu günah sunusu olarak Harun'a iki teke, yakmalık sunu olarak bir koç verecek. Harun boğayı kendisi için günah sunusu olarak sunacak. Böylece kendisinin ve ailesinin günahlarını bağışlatacak. Sonra iki tekeyi alıp Rab'in huzuruna, Toplanma Çadırı'nın giriş bölümüne götürecektir. İkisi üzerine kura çekecek. Biri Rab için, biri *Azazel* için. Harun kurada Rab'be düşen tekeyi getirip günah sunusu olarak sunacak. *Azazel*'e düşen tekeyi ise halkın günahlarını bağışlatmak için canlı olarak Rab'be sunacak. Onu çöle salıp *Azazel*'e gönderecek... Tekeyi *Azazel*'e gönderen adam giysilerini yıkayıp kendisi de yıkandıktan sonra ordugaha girecek.⁹

Detaylı bir şekilde anlatılan *Yom Kipur* içerisindeki uygulamalar Harun üzerinden ifade edilen çeşitli talimatlardan oluşmuş ve genel olarak başkohen etrafında gerçekleşen bir dizi eylemi betimlemiştir. Buna göre ilk olarak başkohenin kendisi ve ailesi adına günah sunusu olarak bir boğa kurban etmesi ve kurbandan alınan kanı

⁶ Cooper, "Some Thoughts on 'Scapegoating' and Its Origins in Leviticus 16", 113-114.

⁷ J. Frederic McCurdy, "Azazel", *Jewish Encyclopedia*, ed. Isidore Singer, (New York: Funk & Wagnalls Company, 1901), 2/365. Ayrıca tarihi süreç içerisinde rabbani din adamları ve onlar tarafından oluşturulan yorum faaliyetleri ile ilgili olarak Bk. Ömer Faruk Araz, *Yahudilikte Tefsir Geleneği: Midraşik Literatürün Tarihsel Gelişimi*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2019), 130-131.

⁸ Aron Pinker, "A Goat to Go to Azazel", *The Journal of Hebrew Scriptures* 7 (2007), 2.

⁹ Levililer, 16:5-10, 26.

Kodeş ha-Kodaşim'e (Kutsallar Kutsalı) serpmesi emredilmiştir. İkinci olarak boğanın kurban edilmesinden önce kura ile belirlenmiş olan bir keçinin Tanrı'ya sunulmak üzere kurban edilmesi emredilmiştir. Bu keçinin kanı ise kutsallar kutsalına, mabede ve sunağa serpilmiştir. Son uygulama ise en dikkat çekici olanıdır ve *Azazel*'le ilgilidir. Bu ritüelde kura ile belirlenen ve *Azazel*'e gönderilecek olan canlı bir keçi öne getirilmiş ve başkohen her iki elini bu keçinin başına koyarak halkın işlemiş olduğu günahları itiraf etmiştir. Sonrasında ise keçi "belirlenmiş bir kişi" aracılığıyla çöle canlı bir şekilde götürülmüştür. Başkohen, *Yom Kipur*'la ilgili uygulamalara, keçi ancak çöle ulaştıktan sonra devam etmiştir.¹⁰

Yom Kipur'daki ritüeller sırasında sunulan iki keçiye yönelik uygulamalar ve bu keçilerin özellikleri tamamen farklı olmuştur. İlk keçi arınma amacıyla kefareti sağlamak üzere kurban edilerek kanının dökülmesi için sunağa getirilmiş, diğeri ise bir "taşıyıcı" olarak halkın günahlarını yüklenip çöle götürmek üzere ritüel içerisinde kurban edilmeden canlı bir şekilde yer almıştır. Dolayısıyla çöle gönderilen ikinci keçi, günahların fiziksel olarak halkın üzerinden alınmasını ve uzaklaştırılmasını betimlemiştir.¹¹ Tevrat'ta benzer özelliklere sahip olması gereken bu keçilerden¹² kefareti amacıyla kurban edilenin "Yahve için" olduğu söylenirken halkın günahlarını çöle taşıyan diğer keçinin "*Azazel* için" olduğunun belirtilmiş olması büyük bir zorluk ortaya çıkarmıştır. Böylece *Azazel* kelimesinin neyi ifade ettiği sorusu merak uyandırmıştır. Bu bağlamda *Azazel*'le ilgili olarak, bir yer adı, gönderilen keçinin adı, gönderilen yerin mahiyeti gibi farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Bu görüşler içerisinde en dikkat çekici olanı ise *Azazel*'in tüm kötülüklerin kaynağı olarak gösterilen ve çölde ikamet ettiğine inanılan bir düşmüş melek, cin, şeytan veya ikincil bir Tanrı şeklinde tasvir edenidir.

Azazel'le ilgili Tevrat'ta verilen bilgiler Mişna'da daha ayrıntılı bir şekilde sunulmaktadır. Bu durum II. Mabet döneminde gerçekleştirilen uygulamaların yeni özellikler kazandığını ve kurumsal bir hale getirildiğini göstermektedir.¹³

Başkohen, kap içerisindeki kura küplerini karıştırır ve her iki eliyle iki kura çekerdi. Kuralardan birinin üzerinde "Tanrı için" yazılıydı, diğerinin üzerinde ise 'Azazel için' yazılıydı... Daha sonra başkohen, iki kurayı iki keçinin üzerine yerleştirirdi; sağ eline gelen kurayı sağ tarafındaki keçiye, sol eline gelen kurayı ise sol tarafındaki keçiye koyardı. Tanrı için olan kurayı ilgili keçinin üzerine koyarken şöyle derdi: "Tanrı için, bir günah sunusu olarak..." Başkohen günah keçisinin yanına gelir, ellerini onun üzerine koyar ve günahları itiraf eder. Şöyle derdi: "Tanrım, halkın, İsrail evi senin önünde günah işledi, hata yaptı ve isyan

¹⁰ Rashkow, "Azazel: The Scapegoat in the Bible and Ancient Near East", 85.

¹¹ Hayim Tawil, "Azazel the Prince of the Steep: A Comparative Study", *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 92/1 (1980), 43.

¹² Mişna, Yoma, 6:1.

¹³ Cooper, "Some Thoughts on 'Scapegoating' and Its Origins in Leviticus 16", 115.

etti. Tanrım, lütfen günahları, hataları ve isyanları bağışla; halkın, İsrail evi senin önünde günah işledi, hata yaptı ve isyan etti. Bu, kulun Musa'nın Tevrat'ında şöyle yazdığı gibi: 'Çünkü bugün sizin için kefaretiler edilecek; tüm günahlarınızdan arınacaksınız. Rabbin önünde temiz olacaksınız' (Levililer, 16:30). Günah keçisi üzerindeki itiraftan sonra, başkohen keçiyi çöle götürecek kişiye teslim ederdi... Kudüs'teki Yahudiler keçinin tüylerini yoluyor ve ona şöyle diyorlardı: 'Günahlarımızı al ve git, günahlarımızı al ve git, onları bizimle bırakma.' Kudüs'ün önde gelen sakinlerinden bazıları, keçiyi götüren kişiye eşlik ederek ilk kulübeye kadar ona refakat ederdi. Çöle giden yol boyunca, refakatçinin dinlenmesi için kulübeler kurulmuştu. Kudüs'ten uçuruma kadar on kulübe vardı... Her bir kulübede bulunan kişiler ona şöyle derdi: 'İşte yemek, işte su, eğer ihtiyaç duyarsan.' Ve ona kulübeden kulübeye kadar refakat ederlerdi, ancak son kulübedeki son kişi uçuruma kadar onunla gitmezdi. Bunun yerine, uzakta durur ve *mitsvayı* doğru bir şekilde yerine getirdiğinden emin olmak için onun eylemlerini gözlemlerdi. Keçiyi götürmekle görevlendirilen kişi orada ne yapardı? Bir kırmızı şerit parçasını ikiye böler, şeridin yarısını bir kayaya, diğer yarısını keçinin iki boynuzu arasına bağlardı. Daha sonra keçiyi geriye doğru iterdi ve keçi yuvarlanarak aşağı inerdi. Keçi, dağın yarısına varmadan parça parça olurdu. Keçiyi götürmekle görevli kişi, son kulübenin gölgelik alanında oturur ve hava kararana kadar orada kalırdı, ardından evine dönerdi... Peki, bu kişinin giysileri hangi noktadan itibaren murdar kabul edilirdi?... Kudüs duvarının dışına çıktığı andan itibaren giysileri murdar kabul edilirdi.¹⁴

Bu ifadelerde en dikkat çekici olan hususlardan biri mabette kurban edilmeyen keçinin uçurumdan atılarak öldürülmesidir. Tevrat'ta öldürülmesine yönelik herhangi bir emir bulunmamasına rağmen II. Mabet döneminde, bu şekilde bir uygulamanın yer aldığı anlaşılmaktadır. Buna rağmen başkohenin *Yom Kipur*'da gerçekleştirilen ritüellere devam etmesi için gerekli şart keçinin ölmesi değil, çöle ulaşması olmuştur. Halkın günahlarını yüklediği düşünülen keçi, insanların yaşamadığı ve bulunmadığı bir bölgeye gönderilmiş ve bu şekilde günahların da toplumdan temizlendiğine inanılmıştır. Keçinin canlı bırakılması, bir şekilde geri dönme ihtimalini -dolayısıyla günahların da geri dönme ihtimalini- beraberinde getirdiği için yürütülen ritüelin uçurumdan atma eylemiyle yeni bir biçim kazandığı anlaşılmaktadır.¹⁵

Yom Kipur ritüeli, İsrailoğullarının işledikleri günahlar ve neden oldukları manevi kirlilik sonucunda kutsal mekânda biriken kirliliği ortadan kaldırmayı ya da temizlemeyi amaçlayan bir düzenleme olarak tasarlanmıştır. Bu kirliliğin, kutsal mekânda somut bir şekilde biriktiği varsayılmış ve her bir kirlilik türünün arındırılması için farklı yöntemler geliştirilmiştir. Günah keçisi bu ritüelin bir parçası olarak, İsrailoğullarının kasıtlı günahlarının oluşturduğu kirliliği kutsal mekândan uzaklaştırma görevini üstlenmiş ve ritüel aracılığıyla bu yükün fiziksel olarak çöle

¹⁴ *Mişna*, Yoma, 4:1, 6:2-6.

¹⁵ Ahituv, "Azazel", 2/763.

taşındığına inanılmıştır.¹⁶ Tevrat'ta gerçekleştirilen kurban sunularında genellikle hayvanın başına tek elin konulması anlatılmıştır. Günah keçisi örneğinde ise başkohenin her iki elini hayvanın başına koyup işlenen günahları itiraf etmesi gerekmektedir. İki elle yapılan bu eylem Musa'nın İsrailoğullarının liderliğini Yeşu'ya devretmesi¹⁷ gibi bir unsurun bir kişiden diğerine aktarılmasını ifade etmektedir. Dolayısıyla günah keçisine iki elle yapılan itiraf, tövbe, suçluluk veya boyun eğme duygularını ifade etmekten ziyade günahların aktarılmasına yönelik bir işleve sahiptir.¹⁸

Tannaim dönemi din adamları¹⁹ II. Mabet'in son günlerindeki uygulamaları ve çöle gönderilen günah keçisi ile ilgili bilgileri bize aktarmışlardır. Bununla birlikte Mişna'da *Azazel* kelimesine dair bir bilgi sunmamışlardır. Talmud'da ise yapılan açıklamalardan bazıları ritüelin gerçekleştirme şeklinin uygunluğuna yönelik olmuştur.²⁰

Azazel kelimesi, keçinin itilerek düşürüldüğü uçurumun engebeli ve sert olması gerektiğini ifade eder. Bu yerin yerleşim alanında olabileceğini düşünebilirdim. Bu nedenle Tevrat'taki ifade, "çölde" olduğunu belirtir. Peki, keçinin bir uçurumdan itilmesi gerektiği nereden anlaşılır? Pasuk, *gezeyra* ifadesini kullanır ve bu, bir uçurum gibi keskin bir bölgeyi işaret eder. Başka bir baraytada şu şekilde öğretilmiştir: *Azazel*, en sert dağa bir referanstır.²¹

Talmud'da yer alan farklı bir bölüm günah keçisi ile ilgili ritüellerinin ayrıntıları hakkında bilgi vermektedir. "Tanrı için" yazılı kuranın hangi el tarafından çekilmiş olduğu ya da keçi uçurumdan atılmadan önce bağlanan kırmızı şeritlerin ne anlama geldiği de bu bölümden anlaşılmaktadır.

Şimon HaTzaddik'in başkohenlik yaptığı kırk yıl boyunca, "Tanrı için" yazılı kura hep sağ elde belirirdi. Ondan sonra ise bazen sağ elde, bazen de sol elde belirirdi. Ayrıca, onun başkohen olduğu dönemde *Azazele* gönderilen keçinin başına bağlanan kırmızı yün şeridi beyaza dönerdi; bu, halkın günahlarının bağışlandığını gösterirdi, nitekim şöyle yazılmıştır: 'Günahlarınız kırmızı olsa

¹⁶ Rashkow, "Azazel: The Scapegoat in the Bible and Ancient Near East", 86; Mehmet Katar, *Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm'da Tövbe*, (Ankara: Eskiyei Yayınları, 2017), 68.

¹⁷ Tesniye, 34:9.

¹⁸ Yosef Marcus, "The Scapegoat Ritual: Between Biblical and Tannaitic Law", *The Review of Rabbinic Judaism* 25 (2022), 197-198.

¹⁹ Mişna ve *baraytalar*ın sözlü olarak aktarılmasını, yazıya geçirilmesini, derlenmesini ve incelenmesini gerçekleştiren rabbabi din adamlarını ifade etmektedir. Tannaim döneminin Hillel ve Şamma'yın talebeleri ile yaklaşık olarak 10-20 yıllarında başladığı Mişna'nın redaktörü olarak kabul edilen Yahuda ha-Nasi'nin (ö. 217) akranları ile 210-220 yıllarında sona erdiği ve altı nesilden oluştuğu kabul edilmektedir. Bk. Araz, *Yahudilikte Tefsir Geleneği*, 130-131.

²⁰ N.H. Tur-Sinai, "Azazel", *Eretz-Israel* 1 (1951), 77.

²¹ *Babil Talmudu*, Yoma, 67b.

bile, kar gibi beyaz olacaklar' (Yeşaya 1:18). Ondan sonra ise bazen beyaza dönerdi, bazen dönmezdi.²²

Yine çeşitli yorumlarda Tevrat'ta belirtilen "Bugün sizin için kefarete sağlanacak"²³ vaadinin yerine geldiğini gösteren işaretin bu şerit olduğu belirtilmiştir. *Azazel'e* gönderilen keçinin başına bağlanan kırmızı şerit, "Eğer günahlarınız kıpkırmızıysa, kar gibi beyaz olacaktır."²⁴ *pasukuy*yla ilişkilendirilmiş ve Tanrı'nın İsrailoğullarını bağışladığının bir işareti olarak kabul edilmiştir.²⁵ Deri hastalığından arınma sırasında kuşlardan birinin kesilip diğerinin kına salındığı ritüelde de kırmızı bir ipliğin kullanılmasının emredilmiş olması bu bağlamda dikkat çekicidir.²⁶

Azazel'in ne olduğu ile ilgili Tevrat ve Talmud'daki belirsizlik Yahudi din adamları ve araştırmacıların dikkatini çekmiş ve onların birçoğu buna yönelik açıklamalar yapmışlardır. Bunlardan birisi de Saadia Gaon (ö. 942) olmuştur. Saadia Gaon, Tevrat tefsirinde "Yahve için" ifadesini "Tanrı'nın mabedi için", "*Azazel* için" ifadesini ise "Azâz Dağı için" şeklinde belirtmiştir.²⁷ Yine bir başka eserinde "Dokuzuncu mesele, *Yom Kipur'da Azazel* için sunulan kurbandır. İnsanlar, *Azazel'in* bir cinin adı olduğunu düşünebilirler. Ancak ben şöyle derim: '*Azazel*, bir dağın adıdır'. Nitekim başka bir yerde (2. Krallar 14:7) şöyle denir: 'O, Edom'u Tuz Vadisi'nde on bin kişiyle yendi ve savaşı kazanarak Sela'yı ele geçirdi; ona *Yokteel* adını verdi ve bu isim hâlâ kullanılmaktadır.' Aynı şekilde *Yavneel* ve *Yirpael* gibi isimler de tamamen yer adlarıdır."²⁸ ifadelerini kullanmış ve *Azazel'in* sarp ve kayalık, ıssız bir dağı nitelendirdiğini belirtmiştir. Rabbi Şlomo Yisthaki (Raşi, ö. 1105) ise *Azazel* (עזאזל) kelimesinin "güçlü olmak" anlamına gelen *Azaz* (עזז) ve yüce, kudretli manasındaki *El* (אל) köklerinden türeyen bir ifade olduğunu, Levililer, 16:22 ve Yoma 67b'de yer alan *Eretz Gezira* (ארץ גזירה) ifadesi doğrultusunda sarp ve kayalık ıssız ve yüksek bir zirve olduğunu belirtmiştir.²⁹

Azazel kelimesiyle ilgili bir diğer yorum Avraham ibn Ezra (ö. 1167) tarafından yapılmıştır. İbn Ezra kendinden önceki bazı din adamlarının görüşlerinden bahsettikten sonra biraz da kapalı bir ifadeyle kendi tercihini açıklamıştır. Ona göre "çöle doğru" anlamına gelen *ha-Midbara* (המדברה) kelimesi, *Azazel'in* ne olduğunu anlayabilmek için en önemli kelimedir.

²² *Babil Talmudu*, Yoma, 39a.

²³ Levililer, 16:30.

²⁴ Yeşaya 1:18.

²⁵ Moşe ben Yosef di Trani, *Bet Elohim*, Şa'ar ha-Yesodot, 29:28.

²⁶ Bk. Levililer, 14:1-7.

²⁷ Sa'adya Gaon, *Tefsiru't-Tevrat bil-'Arabiyye*, çev. Nuh Arslantaş, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), 2/1163.

²⁸ Sa'adya Gaon, *Sefer ha-Emunot ve-ha-Deot*, 3:10.

²⁹ Raşi *al-Vayikra*, 16:8.

Saadia Gaon, *Azazel*'in bir dağ adı olduğunu ve bu ismin dağın güçlü oluşundan dolayı verildiğini söylemiştir. İsmi anlamı, *harere el*³⁰ (הַרְרֵי־עַל) ve *yakti'el*³¹ (יַקְתִּי־עַל) ifadelerinde olduğu gibidir. Ancak Levi Gaon (Gaon Mevasser Ha-Levi?), *Azazel* kelimesindeki *alef* (א) harfinin iki *zayin* (ז-ז) harfi arasında yer aldığını söyleyerek ona karşı çıkmıştır. Bazıları, *Azazel*'in Sina Dağı'na yakın bir dağın adı olduğunu belirtmiştir. Tanrı, keçinin oraya götürülmesini ve tepeye çıkarılmasını emretmiştir. Keçi de burada ayağı kayarak aşağı düşerdi. Daha sonra Mabet döneminde, keçi farklı bir dağa götürülmeye başlanmıştır. Bunun kanıtı, "Harun bunu yaptı"³² ifadesidir... Bazıları, II. Mabet dönemindeki uygulamaların birincisinden farklı olduğunu, çünkü kohenin kıyafetlerinin eksik olduğunu ve kefarete sunusunun yapılamadığını iddia etmektedir. Bu yorumu yapan kişi, keçinin çöle gönderildiğini, çünkü kutsal metinlerde "ve keçiyi çöle gönderecek" ifadesinin yer aldığını söylemektedir. Bunun anlamı, cüzamdan arınma ritüelindeki kuşun ıssız bir alana, yani kimsenin yaşamadığı bir bölgeye salınmasıyla benzerdir. Bunun kanıtı, "ıssız bir araziye" ifadesidir. Ancak biz, keçinin Tevrat'ta belirtildiği gibi çöle gönderildiğini ve keçinin bir kaya üzerine çıkana kadar kovalandığını belirttik. Bu nedenle din adamları, "ve onu iter"³³ demiştir. Rabbi Şmuel ben Hofni Ha-Gaon (ö. 1034), çöle gönderilen keçinin de günah sunusu olan keçi gibi Tanrı'ya sunulduğunu söylemiştir. Ancak bu yoruma gerek yoktur. Çünkü çöle gönderilen keçi, kurban edilmediği için bir sunu işlevi görmemektedir. Eğer *Azazel* kelimesinin ardındaki sırrı anlayabilirsenez hem onun sırrını hem de isminin sırrını bileceksiniz; çünkü bu kavramın Tevrat'ta başka bağlantıları vardır. Size bu sırdan bir ipucu vereyim: Otuz üç yaşınıza geldiğinizde bunu anlayacaksınız.³⁴

İbn Ezra'nın muğlak ifadeleri iki temel yorumunu ima etmektedir. Bunlardan ilki *Azazel*, "çöle doğru" ifadesiyle nitelendirilen bir cindir. Günah keçisi ise *Azazel* adlı bir cin için bir kurban olarak kabul edilmez; aksine o, halkın tüm günahlarını taşıyarak çöle serbest bırakılmak üzere gönderilir.³⁵ İbn Ezra'nın açıklamalarının sonunda yer alan "Otuz üç yaşınıza geldiğinizde bunu anlayacaksınız." ifadesi de oldukça dikkat çekicidir. *Azazel*'in ne olduğu ile ilgili benzer görüşlere sahip olan Moşe ben Nahman (ö. 1270), İbn Ezra'nın bu sözlerini açıklamıştır.³⁶

Rabbi Avraham ibn Ezra için, 'sır saklayan güvenilir bir ruh' denebilir ve ben onun sırrını açığa çıkaran bir dedikoducuyum. Zaten kutsal hatıralarla anılan büyük din adamlarımız bu sırrı birçok yerde açıklamışlardır... Bu konu, Rabbi Eliezer (ö. 120?) tarafından daha açık bir şekilde izah edilmiştir: '*Yom Kipur*'da *Samael*'e (Şeytan) uzlaştırıcı bir hediye verilmesinin nedeni, sundukları kurbanların etkisini geçersiz kılmaması içindir. Çünkü 'Bir kura Tanrı için, bir

³⁰ Ulu dağ anlamına gelir. Bk. Mezmurlar, 36:6.

³¹ Yokteel. Bk. II. Krallar 14:7.

³² Bk. Levililer, 16:34.

³³ Bk. *Babil Talmudu*, Yoma, 67a.

³⁴ *İbn Ezra al-Vayikra*, 16:8.

³⁵ Tawil, "Azazel the Prince of the Steep: A Comparative Study", 46.

³⁶ Tur-Sinai, "Azazel", 78.

kura *Azazel* için.' yazılıdır. Tanrı'ya düşen kura yakmalık sunu içindi; *Azazel'e* düşen kura ise günah keçisiydi ve üzerinde İsrailoğullarının bütün günahlarını taşıyordu. Nitekim 'Ve keçi onların tüm günahlarını taşıyacak.' denilmiştir. *Samael*, *Yom Kipur'da* onların (İsrailoğullarının) arasında hiçbir günah bulamayınca Tanrı'ya şöyle dedi: "Tüm dünyanın Rabbi! Yeryüzünde, gökteki sana hizmet eden meleklerine benzer bir halkın var... Nasıl ki meleklerin günahsızsa, İsrailoğulları da *Yom Kipur'da* günahsızdır.'... İnsanlar eskiden "başka ilahlara" — yani meleklerle — tapar, onlara hoş koku sunuları getirirlerdi.³⁷...Tevrat, onları tanrı olarak kabul etmeyi ya da herhangi bir biçimde onlara tapınmayı mutlak surette yasaklamıştır. Ancak kutsal olan Tanrı, *Yom Kipur'da*, ıssız topraklarda hüküm süren o "prense" bir keçiye çölde serbest bırakmamızı emretmiştir. Bu keçi, o güce uygun düşer; çünkü ıssızlığın efendisi odur. Yıkım ve bozulma ondan çıkar ve bu güç, kılıç kıvılcımlarının, savaşların, kavgaların, yaraların, salgınların, bölünmenin ve yıkımın sebebidir. Uluslar arasındaki payı ise Esav'a aittir; kılıç ve savaşları miras alan o millettir. Hayvanlar arasındaki payı *Se'irim* (cinler, *satir*ler) ve keçilerdir... Bizim bu keçiye çöle göndermekteki amacımız, ona bir sunu takdim etmek değildir. Asıl niyetimiz, bunu emreden Tanrı'mızın isteğini yerine getirmektir... Kuralar çekildikten sonra bile kohen iki keçiye Tanrı'nın huzurunda bırakır, böylece her ikisinin de O'na ait olduğunu ilan eder. *Azazel* için ayrılan keçiye göndermemizin amacı yalnızca Tanrı'nın emrini yerine getirmektir. Nitekim, 'Ve kuranın *Azazel* için düştüğü keçi, Tanrı'nın huzurunda canlı olarak bırakılacak, onun üzerine kefarete sağlanacak ve çöle gönderilecektir' ifadesinde bu belirtilmiştir. Bu nedenle, o keçiye biz kesmiyoruz. Çünkü kesim, bir kurban anlamına gelir ve o keçi bir kurban değildir... Rabbi Avraham ibn Ezra, *Azazel'e* gönderilen keçinin sırrını, 'Ve artık kurbanlarını *satir*lere (cinlere) sunmayacaklar.' ifadesine ulaştığınızda anlayacağınızı belirtmiştir.³⁸

Moşe ben Nahman, İbn Ezra'nın "Otuz üç yaşınıza geldiğinizde bunu anlayacaksınız." ifadesinin, Tevrat'ta *Azazel* kelimesinin ilk geçtiği yer olan Levililer, 16:8'den sonraki 33. pasuka işaret ettiğini belirtmiştir. Burada ise "İsrail halkı taptığı teke ilahlara (*Se'irim*) artık kurban kesmeyecek. Bu yasa kuşaklar boyunca geçerli olacak."³⁹ ifadeleri yer almaktadır.⁴⁰

Azazel'in ne olduğu ile ilgili farklı bir yorum *Pirkey de-Rabbi Eliezer* adlı metinde yer almaktadır. Burada *Azazel*, doğrudan *Samael* ile ilişkilendirilmiştir.

Samael, Kutsal Olan Tanrı'nın huzurunda şöyle dedi: 'Ey evrenin hükümdarı! Bana dünyanın tüm ulusları üzerinde güç verdin, ama İsrailoğulları üzerinde hiçbir güç vermedin.' Tanrı ise şöyle cevap verdi: 'Bak, eğer İsrailoğullarının *Yom Kipur'da* bir günahı varsa onlara karşı senin gücün olacaktır. Fakat eğer herhangi bir günahları bulunmazsa onlara karşı senin herhangi bir gücün

³⁷ Bk. Hezekiel, 16:18-19.

³⁸ *Ramban al-Vayikra*, 16:8.

³⁹ Levililer, 17:7.

⁴⁰ Bernard Jacob Bamberger, *Fallen Angels: Soldiers of Satan's Realm*, (Philadelphia: Jewish Publication Society, 2006), 155.

olmayacak! Bu nedenle, İsrailoğulları, *Yom Kipur*'da *Samael*'e sunularını boşa çıkarmaması için bir armağan sundular. Nitekim şöyle denir: 'Bir kura Rab için, diğeri *Azazel* için.'⁴¹

Musa bin Meymun (ö. 1204), karıştırılmış kumaş giymemek, eti süt içinde kaynatmamak ve keçiyi çöle salıp *Azazel*'e göndermek gibi emirlerin *hukkim*⁴² statüsünde olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bu konular üzerinde düşünülmesine müsaade edilmediğinin ve bunların illetlerinin ya aklın kusurlu olması ya da ilmin sınırlı olması nedeniyle kapalı olduğunu da söylemiştir.⁴³ Bununla birlikte bazı putperest grupların, cinlere ibadet ettiklerini, cinlerin teke suretine girdiklerini ve onları teke olarak isimlendirdiklerini belirtmiştir. Musa Peygamber döneminde de oldukça yaygın olan bu inanç nedeniyle Tevrat'ta İsrail halkına, tekeler (*Se'irim*) için artık kurban kesmelerinin yasaklandığını söylemiştir.⁴⁴ İbn Meymun, kurban sunularının, İsrailoğullarının Tanrı'ya karşı işlemiş oldukları büyük günahlar ve isyanlardan kaynaklandığını belirtmiştir. *Yom Kipur*'da boğa kurbanının "altın buzağı" hadisesiyle ilişkili olduğunu, keçi kurbanının ise kendisine göre İsrailoğullarının cinlere yakınlaşmak suretiyle Tanrı'ya karşı büyük bir isyanda bulunmuş olmalarına dayandığını belirtmiştir. Yine bu kurbanın arka planında kardeşleri tarafından bir keçinin kesilerek Yusuf'un elbisesine kanının sürülmesi⁴⁵ hadisesinin olduğunu belirten din adamlarının görüşünü de ayrıca belirtmiştir.⁴⁶ Musa bin Meymun, kurbanlarla alakalı bu bilgileri açıkladıktan sonra *Yom Kipur*'da keçinin çöle gönderilmesini sembolik bir eylem olarak yorumlar. O, işlenen günahların bir kişinin sırtından diğerine ya da farklı bir nesneye aktarılabilir fiziksel bir unsur olmadığının herkesçe bilindiğini, bu uygulamayla günahların terk edilip hataların geride bırakılmasına yönelik bir anlayışın kazandırıldığını belirtmiştir. Böylece uzağa gönderilen keçi ile yeni bir başlangıç yapılmış ve artık eski hatalara düşmemek adına kararlı bir adım atılmış olacaktır. Dolayısıyla bu tören, insanların belirli fikirleri anlamasına yönelik tasarlanmış uygulamalardır.⁴⁷

Azazel ifadesine yüklenen farklı bir anlam, temel olarak "Yetmişler Tercümesi" (LXX)'ne dayanan ayrı tercümelerde karşımıza çıkmaktadır. Bu metinlerde *Azazel*, keçinin kendisini nitelendirecek şekilde kullanılmıştır. LXX'de *Azazel*'in (Levililer, 16:8, 10) tercümesi için "götüren, uzaklaştıran" anlamında ἀποπομπαίω (*apopompaiō*) kelimesi yer almıştır. Tevrat'taki son kullanımda ise (Levililer, 16:26) "Tekeyi *Azazel*'e

⁴¹ Pirkey de-Rabbi Eliezer, 46:8.

⁴² İleti akıl tarafından kavranılamayan hükümler.

⁴³ Musa bin Meymun, *Delāletu'l-Hâirin*, çev. Osman Bayder, Özcan Akdağ, (Kayseri: Kimlik Yayınevi, 2019), 504.

⁴⁴ Musa bin Meymun, *Delāletu'l-Hâirin*, 578; Meral, *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*, 278.

⁴⁵ Tekvin, 37:31.

⁴⁶ Musa bin Meymun, *Delāletu'l-Hâirin*, 586.

⁴⁷ Musa bin Meymun, *Delāletu'l-Hâirin*, 589.

gönderen adam" ifadesi "Ayrılmış keçiği gönderen adam" anlamında ó ἐξαποστέλλων τὸν χίμαρον τὸν διεσταλμένον (*ho eksapostellon ton himaron ton diestaltenon*) tercüme edilmiştir. Benzer şekilde Tevrat'ın Latince tercümesi olan Vulgate'de ise bu ifade "günah keçisi" anlamına gelecek şekilde *caper emissarius* şeklinde çevrilmiştir.⁴⁸ Dolayısıyla hem LXX hem de Vulgate'de *Azazel* ifadesinin bileşik bir kelime olarak değerlendirildiği, "keçi" manasındaki *ez* (עֵז) ve "uzaklaşmak, gitmek" anlamındaki *azal* (אָזַל)'dan türediğinin düşünüldüğü anlaşılmaktadır.⁴⁹

Yom Kipur'daki bu ritüel hakkında Flavius Josephus'un (ö. 100) da bilgi verdiği görülmektedir. Bununla birlikte rabbani kaynaklar Levililer 16'daki mabet ritüelini ayrıntılı bir şekilde tasvir ederken, Josephus'un *Azazel*'e gönderilen keçi hakkındaki betimlemesi oldukça sadedir. Josephus, Tevrat metnine sıkı bir şekilde bağlı kalır ve başkohenin çeşitli ritüelleri gerçekleştirdiğine dair birinci elden bir anlatım sunmaz. Bu, muhtemelen Josephus'un paganizmi çağrıştıran bir ritüele daha fazla dikkat çekmek istememesinden kaynaklanmıştır.⁵⁰ Josephus, bugün akşama kadar oruç tutulduğunu; bir boğa, iki koç, yedi kuzu ve bir keçi yavrusunun işlenen günahlar için kurban edildiğini belirtmiştir. Ayrıca bunların yanı sıra, iki keçi yavrusu daha getirildiğini, bunlardan birinin günah keçisi olarak yerleşim yerinin sınırları dışına, çöle canlı olarak gönderildiğini ve tüm topluluğun günahlarının kefareti için kullanıldığını anlatmıştır.⁵¹ Araştırmacılar Josephus'un *Azazel*'e referansta bulunarak kefareti için kullandığı ἀποτροπιασμός⁵² (*apotropiazmos*) ile LXX'de yer alan ἀποπομπάω (*apopompaio*) kelimeleri arasında benzerlik ve yakın bir ilişki olduğunu düşünmüşlerdir.⁵³

Azazel ifadesinin karşılığı olarak *apopompaio* kelimesini kullanan bir diğer erken dönem kaynağı Philo'dur (ö. 45-50).

⁴⁸ John F. A. Sawyer, *Sacred Languages and Sacred Texts*, (London, New York: Routledge, 2002), 94; C. T. R. Hayward, *The Jewish Temple: A Non-Biblical Sourcebook*, (London, New York: Routledge, 2002), 138. Tevrat'ın özellikle Avrupa dillerine çevrilmesinde *masoretik* nüsha yerine LXX ve Vulgate'nin dikkate alındığı bilinmektedir. Bu bağlamda *Azazel* ifadesi "günah keçisi" anlamında İngilizceye (*escapegoat*, Fransızcaya ise *bouc émissaire* şeklinde çevrilmiştir. Bk. B. Janowski, "Azazel", *Dictionary of Deities and Demons in the Bible (DDD)*, ed. Karel van der Toorn, Bob Becking, Pieter W. van der Horst, (Leiden, Boston, Köln: Brill, 1999), 128.

⁴⁹ Calum Carmichael, *Illuminating Leviticus: A Study of its Laws and Institutions in the Light of Biblical Narratives*, (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2006), 49; Hayward, *The Jewish Temple*, 181.

⁵⁰ Marcus, "The Scapegoat Ritual: Between Biblical and Tannaitic Law", 199; Michael Avioz, "The Book of Leviticus in Josephus' Writings", *The Text of Leviticus: Proceedings of the Third International Colloquium of the Dominique Barthélemy Institute, held in Fribourg (October 2015)*, ed. Innocent Himbaza, (Leuven, Paris, Bristol, CT: Peeters, 2020), 235; Tur-Sinai, "Azazel", 77.

⁵¹ Flavius Josephus, "Antiquities of the Jews", Josephus: The Complete Works, çev. William Whiston, (Nashville: Thomas Nelson Incorporated, 2003), 3.10.3.

⁵² Josephus tarafından kullanılan bu kelimenin kötü ruhların ve zararlı etkilerin önlenmesini ve uzaklaştırılmasını ifade ettiği belirtilmektedir. Bk. Tur-Sinai, "Azazel", 77-78.

⁵³ Marcus, "The Scapegoat Ritual: Between Biblical and Tannaitic Law", 199; Avioz, "The Book of Leviticus in Josephus' Writings", 235.

Beni derinden etkileyen, kefarete için getirilen iki keçinin seçimi ve ayrımıdır. Bu keçiler, belirsiz bir ilke olan kura (*kleero*/κλήρω) ile ayrılır. İki unsur vardır: Biri ilahi erdemle ilgili olanıdır. Tanrı'ya adanmış ve kutsanmıştır. Diğeri ise insanın talihsizliğine adanmış olup, sürgünle ilişkilidir. Çünkü bu ilkenin payına düşen, günah keçisi/kötülüğü uzaklaştıran (*apopompaion*/ἀποπομπαῖον) olarak adlandırılır, zira yerinden çıkarılır, uzağa sürülür ve bilgeliğin (*sofias*/σοφίας) çok uzağına gönderilir.⁵⁴

Bir başka eserinde ise aşağıdaki ifadeleri kullanmaktadır:

Ritüelin bir kısmı, oruç ve kutsal sunularla ilgili emirleri içerir; geri kalan kısmında ise keçilerin birinin kurbanı, diğeri ise çöle gönderilmesiyle ilgili emirler bulunmaktadır. Bu iki keçiden biri kurban sunusu olarak tamamen yakılırken diğeri, üzerine halkın günahlarının lanetlerini yüklenerek, ıssız ve geçilmez bir çöle gönderilir. Bu keçi, geçmişte yasaya aykırı davranışlarından kurtularak, iyiliğe yönelip arınmış olanların yükünü taşır. Böylece geçmişteki yasadışı davranışlar ortadan kaldırılmış ve günahlar tamamen arındırılmış olur.⁵⁵

İfadelerden anlaşıldığı kadarıyla Philo da günah keçisine odaklanmış, hayvanın ıssız bir çöle gönderilmesini ve bu sayede kefarete elde edilmesini vurgulamıştır. Böylece Philo kefareti, keçinin gönderilmesiyle elde edilen günahlardan kurtuluş olarak özellikle belirtmiştir.⁵⁶ Burada dikkat çeken noktalardan biri ne Josephus ne de Philo, çöle gönderilen keçinin öldürülmesine yönelik herhangi bir ifadede bulunmamıştır. Ayrıca Philo'nun kullanmış olduğu “ıssız ve geçilmez bir çöle” ifadesi ile LXX'nin Levililer, 16:22 çevirisinde yer alan “ayak basılmamış bir yere” (εἰς γῆν ἄβατον) ifadesi arasındaki yakınlık dikkat çekicidir.⁵⁷

Azazel'le ilgili konunun net bir şekilde anlaşılabilmesi, Yahudi tarihinde erken dönem metinlerinden itibaren farklı görüşlerin ortaya konulmuş olmasından kaynaklanmaktadır. Örneklerini verdiğimiz bu farklı yorumlar genel olarak *Azazel*'i, bir yerin ya da coğrafi bir alanın adı veya tanımı, gönderilen keçinin bir tanımı, soyut bir kavram ya da doğüstü veya cin/şeytan türü bir varlığın tanımı olarak tasvir etmiştir.⁵⁸

⁵⁴ Philo von Alexandria, “Quis Rerum Divinarum Heres Sit”, *Philonis Alexandrini Opera Quae Supersunt*, III, ed. Paul Wendland, (Berlin, Boston: De Gruyter, 1963), 41.

⁵⁵ Philo von Alexandria, “De Specialibus Legibus I”, *Philonis Alexandrini Opera Quae Supersunt*, V, ed. Leopold Cohn, (Berlin, Boston: De Gruyter, 1963), 45.

⁵⁶ Marcus, “The Scapegoat Ritual: Between Biblical and Tannaitic Law”, 199.

⁵⁷ Andrei A. Orlov, *Dark Mirrors: Azazel and Satanael in Early Jewish Demonology*, (New York: State University of New York Press, 2011), 45.

⁵⁸ Pinker, “A Goat to Go to Azazel”, 4.

2. Azazel'le İlgili Değerlendirmeler

Modern dönem araştırmacılarının bir kısmı *Azazel'i*, çölde yaşadığı düşünülen ve kökeninin pagan mitlerine dayandığı iddia edilen bir tür tanrı ya da tanrısal varlık olarak betimlemişlerdir.⁵⁹ Bu düşüncenin oluşmasında, Tevrat'ta farklı bağlamlarda yer alan çeşitli ifadelerin kelime kökleri ve bağlamlarındaki benzerlikler, *Azazel* ifadesinin yer aldığı I. Enoh kitabı başta olmak üzere çeşitli metinlerdeki anlatılar, Tevrat'ta yer alan farklı ritüeller ile Mezopotamya, Mısır ve Güney Anadolu-Kuzey Suriye mitlerinde yer alan benzer unsurlar etkili olmuştur.⁶⁰

Tevrat'ta *Azazel* ifadesinin bulunduğu ilk bölüm kuraların çekilmesi ile ilgili emri vermektedir. İbranice metinde “Bir kura Yahve için” anlamına gelen *goral ehad le-Yahve* (גורל אחד ליהוה), “Ve bir kura *Azazel* için” manasında *goral ehad le-Azazel* (גורל אחד לעזאזל) ifadesi yer almaktadır.⁶¹ Bilindiği gibi Yahudi geleneğine göre Yahve, Tanrı'nın en kutsal ve kişisel ismi olarak kabul edilmektedir. Kelimenin başında yer alan *la* (ל) bağlacı ise kuranın kime yönelik olduğunu belirtmektedir. Aynı *pasuk*taki *Azazel*'le ilgili ifadeler, Yahve'ye yönelik kullanım biçimiyle birebir örtüşmektedir. Dolayısıyla *Azazel* ifadesinin başında bulunan *la* (ל) bağlacı da kuranın nereye yönelik olmasından ziyade kime yönelik olduğunu betimlemektedir. Bu bağlamda Yahve'nin Tanrı'nın kişisel ismi olması, *Azazel*'in de kişisel bir ad olarak yorumlanmasına yol açmıştır.⁶² Ayrıca *Azazel* ifadesinin yer aldığı bir sonraki *pasuk*taki⁶³ “çöle, *Azazel*'e gönderilecek.” *Le-Azazel ha-Midbara* (לעזאזל המדברה) ifadesinde çöl ve *Azazel* kelimelerinin sıralı bir şekilde bulunması da oldukça dikkat çekicidir. Buradaki *ha-Midbara* ifadesi, eş anlamlı iki kelimenin yan yana belirtilmiş olmasını değil *Azazel* için olan kecinin nereye gönderilmesi gerektiğini göstermektedir.

Erken dönem Yahudi tarihinde İsrailoğullarının bir kısmının çölde yaşayan cinlere ya da teke görünümlü cinlere taptıklarına dair birçok rivayet, klasik kaynaklarda yer almıştır. Bu rivayetler Tevrat tarafından da doğrulanmaktadır. Nitekim Tevrat'taki farklı bölümlerde İsrailoğullarının bu inanç sapmalarına yönelik çeşitli ifadeler bulunmaktadır. Tevrat'ta kendilerine tapınıldığı belirtilen teke görünümlü cinler için kullanılan kelime ise *Se'irim* (שעירים) olmuştur.⁶⁴ Bu kelimenin yer aldığı ifadelerden biri de İbn Ezra'nın işaret ettiği “İsrail halkı taptığı teke ilahlara artık kurban kesmeyecek. Bu yasa kuşaklar boyunca geçerli olacak.”⁶⁵ şeklindeki

⁵⁹ Howard Schwartz, *Tree of Souls: The Mythology of Judaism*, (New York: Oxford University Press, 2004), 296.

⁶⁰ B. Janowski, “Azazel”, 128-129.

⁶¹ Levililer, 16:8.

⁶² Judit M. Blair, *De-Demonising the Old Testament: An Investigation of Azazel, Lilith, Deber, Qeteb and Reshef in the Hebrew Bible*, (Tübingen: Mohr Siebeck, 2009), 60.

⁶³ Levililer, 16:10.

⁶⁴ Bk. Yeşaya, 13:21, 34:14; II. Tarihler, 11:15, vd.

⁶⁵ Levililer, 17:7.

pasuktur. Dikkat çekici olan husus ise *Yom Kipur*'daki ritüellerde yer alan keçilerin *Se'irim* ya da tekil formla *sa'ir* (שָׂעִיר) kelimesiyle belirtilmiş olmasıdır. Dolayısıyla İsrailoğullarının geçmişte *Se'irim* adını verdikleri bu cinlere yönelik kurban sunularında bulunmuş olmaları, kurada *Azazel* için gönderilmek üzere ayrılan keçinin kurban edilmemesinin sebebini de göstermektedir. Nitekim Tevrat'ta bu keçinin Tanrı'nın huzurunda canlı olarak bulunması gerektiği, *Ya'amad hay lifney Yahve* (יָעַמַד חַי לִפְנֵי יְהוָה) ifadesiyle belirtilmiştir.⁶⁶ Rabbani kaynaklarda yer alan keçinin uçurumdan itilerek öldürüldüğü/parçalandığı ile ilgili rivayetleri ise ritüele sonraki süreçte eklenen uygulamalar olarak görmek daha doğru olacaktır. Birçok araştırmacı kefareti için gönderilen keçinin öldürülmesine yönelik bir talimatın Tevrat'ta bulunmuyor olması sebebiyle bu uygulamanın II. Mabnet dönemi içerisinde gerçekleştirilmeye başlandığını düşünmüştür. Tevrat'ta bu keçinin öldürülmesi veya kurban edilmesine yönelik bir emrin bulunmaması, muhtemelen bunun, *Azazel* için ayrı bir kurban sunusu olarak düşünüleceğinin ve bu durumun da Yahudilikteki Tanrı anlayışının düalist bir bakış açısıyla değerlendirileceğinin fark edilmiş olmasından kaynaklanmıştır. Birçok rabbani din adamının, *Azazel'e* gönderilen keçiyi bir kurban sunusu olarak görmemeleri ve bu keçinin gönderilme emrinin Tanrı tarafından verilmesi sebebiyle *Azazel'in* ayrı bir Tanrı olarak görülemeyeceğini belirtmiş olması da konu açısından önem arz etmektedir.

Calum Carmichael, *Yom Kipur*'da iki keçinin yer aldığı ritüellerin Yusuf'un kardeşleri tarafından işlenen suçta dayandığını ileri sürmüştür. Ona göre kardeşlerin bir keçiyi kurban edip Yusuf'un elbisesine bu kanı sürmeleriyle, kohenlerin kurban sunusunda keçiyi kullanmaları ve kanını serpmeleri benzerlik taşımaktadır. Dolayısıyla oluşturulan arındırma ve kefareti sunularının amacı suçun gerçekleştirildiği unsurlarla yakından ilişkilidir. Suç kirlilik oluşturur ve sunu bu kirliliği ortadan kaldırır. Kardeşlerin suçlarının diğer boyutu ise oluşturmuş oldukları kurgudur. Onların zihninde keçi, Yusuf'a saldıran vahşi bir yaratığa dönüşmüştür. Dolayısıyla sonraki ritüelde bu kurguya yönelik bir cevap sunulmaktadır. Vahşi doğadaki yani çöldeki şeytani varlık *Azazel'e* gönderilen ve kötü bir fiili gerçekleştirebilecek potansiyele sahip bir yaratık haline gelen ikinci keçi üzerinden bir anlatı sunulmuştur.⁶⁷ Suç ve kurban ritüelleri arasındaki ilişki konusunda Musa bin Meymun da benzer açıklamalarda bulunmuştur. Boğa kurbanının altın buzağı hadisesine dayandığını, birçok rabbani din adamının keçi kurbanını Yusuf'un kardeşlerinin yapmış oldukları suçla ilişkilendirdiğini belirtmiştir. Carmichael'in kurban olarak sunulan keçi ile ilgili görüşü İbn Meymun'un yaklaşımı ile uyum göstermekle birlikte çöle gönderilen keçinin Yusuf anlatısıyla bağlarını kurmak, ayrı yapısal özelliklere sahip olmaları nedeniyle güç olacaktır. Genel olarak baktığımızda Yahudi geleneğindeki kurban ritüellerinin kökeni,

⁶⁶ Levililer, 16:10.

⁶⁷ Calum Carmichael, "The Origin of the Scapegoat Ritual", *Vetus Testamentum* 50/2 (2000), 172-173.

ortaya çıkışındaki temel nedene yönelik tepkiyle şekillenmiştir. Buna göre altın buzağının yapımının boğa kurbanını biçimlendirdiği, *Se'irim*'e tapınmanın ise keçi kurbanının oluşmasını sağladığı düşünülebilir. Bu bağlamda *Yom Kipur*'da *Azazel*'e canlı bir keçinin gönderilmesinin nedeni ise muhtemelen Levililer, 17:7'de yasaklanan *Se'irim*'e yönelik kurban sunularının yapılmış olmasıdır. Ritüelin kökenindeki ana unsur “keçinin gönderilmesi” değil “canlı bir keçinin gönderilmesi” olmuştur.

Masoretik nüshada *Azazel* ismi (עזאזל), içerisinde Tanrı'nın adını barındıran *teoforik* bir özellik göstermez. Bundan dolayı kelimenin *Azaz* ve *El* köklerinin birleşiminden oluştuğu ve “güçlü Tanrı” anlamında kullanıldığı görüşü farklı kaynaklarda eleştirilmiştir. Bununla birlikte *Azazel*'in farklı biçimde (עזאזל) yazıldığı ve içerisinde *teoforik* unsurun bulunduğu varyasyonlar da bulunmaktadır. Bunlar arasında öne çıkanlar, Ölü Deniz Parşömenlerine ait iki ayrı fragman ve Samiri Pentatöku'dür.⁶⁸ Kumran mağralarında bulunan iki ayrı parşömende ifadenin עזאזל biçiminde yer almış olması yazıcı hatası ihtimalini oldukça zayıf hale getirmektedir. Yazım biçimlerindeki farklılıkla ilgili olarak ortaya konulan görüşlerden biri, Ölü Deniz Parşömenleri ve Samiri Pentatöku'nün yazarlarının, *Azazel* kelimesinin anlamını daha açık ve anlaşılır hale getirmek adına bilinçli bir şekilde bu ifadeyi farklı bir şekilde yazdıkları şeklindedir. Ancak bir başka olasılık da Levililer 16'da yer alan kelime formunun orijinalinin עזאזל şeklinde olduğu fakat Tevrat'ın yazıya aktarımı sırasında erken bir dönemde kelimenin metateze⁶⁹ uğrayarak עזאזל formuna dönüştüğü yönündedir.⁷⁰ İfadenin *teoforik* özelliğe sahip olduğunun anlaşılması, *Azazel*'in coğrafi bir alana (*Yavneel* veya *Yirpael* gibi) işaret edemeyeceği anlamına gelmez fakat erken dönem kaynaklarında farklı kelime varyasyonlarının kullanımı ifadenin cin, *satir* ya da melek gibi tanrısal bir varlığa (*Uriel*, *Rafael* veya *Samael* gibi) işaret ettiğine dair görüşü güçlendirir. Farklı kelime varyasyonları, ifade üzerindeki yanlış anlama, kavrayamama veya yanlış yorumlama gibi kaygıları ya da başka nedenlere bağlı endişeleri yansıtmaktadır. Bununla birlikte bir alana işaret eden isimlerde -kutsalla ilişkilendirilmediği takdirde- böyle bir varyasyon çeşitliliği söz konusu değildir.

Azazel'i tanrısal bir varlık olarak, yeryüzüne düşmüş melekler olarak betimleyen iki önemli kaynak bulunmaktadır. Bunlardan ilki I. Enoh, diğeri ise İbrahim'in Apokalipsesi'dir. I. Enoh kitabında Tufan hadisesinin arka planına işaret eden bir olay anlatılmaktadır. Buna göre kitapta, insanoğlu çoğaldıkça, güzel ve alımlı kızlarının olduğu, “göklerin çocukları” olarak kabul edilen meleklerin (*Bney Elohim*) onları

⁶⁸ The Dead Sea Scrolls, “The Temple Scroll”, (11Q19, 26:13); “The Ages of the Creation”, (4Q180, 1:7-8); *The Israelite Samaritan Version of the Torah*, çev. Benyamim Tsedaka, (Michigan, Cambridge: William B. Eerdmans Publishing Company, 2013), 267; *The Samaritan Pentateuch: A Critical Editio Maior*, III, ed. Stefan Schorch, (Berlin, Boston: Walter de Gruyter, 2018), 137, 142.

⁶⁹ Kelime içerisindeki iki sesin yer değiştirmesi ya da seslerin sıralanışının değişmesi.

⁷⁰ Jacqueline C.R. de Roo, “Was the Goat for Azazel Destined for the Wrath of God?”, *Biblica* 81/2 (2000), 235.

görmeleriyle bir arzu hissettikleri ve insanlar arasındaki bu kızlardan eşler seçip, çocuk sahibi olmak istedikleri, liderleri olan Semyaza'nın öncülüğünde toplam iki yüz meleğin bu planı terk etmemek üzere yemin edip karşılıklı lanetlerle kendilerini almış oldukları karara bağlamaları ve Hermon dağının zirvesine inmeleri anlatılmaktadır.⁷¹ Devamında ise her meleğin kendisine bir eş aldığı, onlara çeşitli kötülükler öğrettikleri, onlarla olan birlikteliklerinden devlerin (*nefilim*) doğduğu, devlerin ise beslenmek için insanoğlunun tüm kazançlarını tüketip en sonunda diğer insanları yemeye başladıkları ve dünyanın bundan şikayet ettiği yer almıştır.⁷² Sonrasında ise *Mihael, Uriel, Rafael* ve *Gabriel* yaşananları Tanrı'ya anlatmış⁷³ ve Tanrı da yeryüzüne inen melekleri sonsuza kadar cezalandıracağını ve yeryüzündeki bir tufanla devleri yok edeceğini söylemiştir.⁷⁴ Buradaki ifadeler Tevrat'ta yer alan Tufan anlatısıyla benzerlik göstermektedir. Nitekim Tekvin kitabında meleklerin yeryüzüne inişi, insan kızlarıyla birliktelikleri ve devlerin doğuşu Tufan bağlamında anlatılmıştır.⁷⁵ *Azazel*, I. Enoh kitabında yeryüzüne inen meleklerin liderlerinden birisi olarak belirtilmiştir.⁷⁶ İnsanlara kılıç, bıçak, kalkan ve zırh yapmayı öğrettiği, onlara metal işçiliğini gösterdiği, bilezik ve takıların yapımını, boya kullanımını, kaşların güzelleştirilmesini, en değerli ve seçkin taşların kullanımını ve topraktan çıkan maddelerin ve metallerin boyanmasını öğrettiği, bu bilgiler nedeniyle yeryüzünde tanrısızlığın ortaya çıktığı, insanların kötü yollara yöneldiği ve yeryüzünün bozulduğu anlatılmıştır.⁷⁷ Bunun üzerine Tanrı *Rafael'e*, "*Azazel'i* ellerinden ve ayaklarından bağla ve onu karanlığa at. Dudael'de, çölde bir yarık aç ve onu oraya fırlat. Üzerine sert ve keskin kayalar yerleştir, onu karanlıkla ört ve orada sonsuza kadar kalsın; yüzünü ört ki ışığı görmesin. Ve büyük yargı gününde o ateşe atılacaktır... Tüm yeryüzü, *Azazel'in* öğrettiği işler nedeniyle kirlendi. Tüm günahları ona yükleyin."⁷⁸ şeklinde bir emir vermiştir.

I. Enoh kitabında yer alan *Azazel* karakterinin, Levililer 16'da bahsi geçen ifadeyle yakın ilişkisi dikkat çekicidir. Öncelikli olarak *Azazel*, Tanrı'nın katından yeryüzüne düşmüş ve lanetlenmiş bir melek olarak tasvir edilmiştir. Ayrıca *Azazel*, insanlara

⁷¹ *The Book of Enoch*, çev. R. H. Charles, (London: SPCK Classics, 2013), 6:1-6.

⁷² *The Book of Enoch*, 7:1-6.

⁷³ *The Book of Enoch*, 9:1-11.

⁷⁴ *The Book of Enoch*, 10:1-16.

⁷⁵ Bk. Tekvin, 6:1-7.

⁷⁶ I. Enoh kitabının farklı nüshalarında *Azazel* kelimesiyle ilgili אַזַּזֵּל, אַזַּזֵּל, אַזַּזֵּל, אַזַּזֵּל veya אַזַּזֵּל gibi çok sayıda varyasyon bulunmaktadır. Genellikle bu kelime varyasyonlarının tamamının *Azazel'i* nitelendirdiği düşünülmektedir. Bk. Matteo Mariani, "The Enochic *Azazel* in the Background of the Synoptic Tradition", 6. (https://www.academia.edu/125886266/The_Enochic_Azazel_in_the_background_of_the_Synoptic_Tradition)

⁷⁷ *The Book of Enoch*, 8:1-2.

⁷⁸ *The Book of Enoch*, 10:1-8.

öğretmiş olduğu bilgilerle yeryüzündeki kötülüklerin yegâne kaynağı olarak gösterilmiştir. Bununla birlikte I. Enoh'ta *Azazel*'in cezalandırılması ile ilgili olarak "Dudael'de bir çölde..." ifadesi ise Tevrat'ta yer alan "...çöle, *Azazel*'e gönderilecek." cümlesi benzer alana işaret etmektedir. "Sert ve keskin kayalar..." şeklindeki betimleme ile keçinin II. Mabet döneminde sert kayalıklardan aşağıya itilmesi de benzerlik taşımaktadır. Yine "Tüm günahları ona yükleyin." şeklindeki ifade *Yom Kipur*'da İsrailoğullarının günahlarının bir keçiye yüklenmesi ve bunun *Azazel*'e gönderilmesi ile aynı işleve sahiptir.

Azazel'den bahseden bir diğer kaynak İbrahim'in Apokalipsesi'dir. Pek çok araştırmacıya göre İbrahim'in Apokalipsesi, bazı Hristiyan ve Bogomil eklemelere rağmen, köken olarak esasen Yahudilere ait bir eserdir ve muhtemelen birinci yüzyılın sonlarına dayanmaktadır.⁷⁹ Metinde, İbrahim'in yeryüzünde yaratılmış olan unsurlar üzerine düşünüp tefekkür etmesi sonrasında Tanrı'yı bulup kavraması anlatılmıştır. Bunun üzerine İbrahim, Tanrı'nın vahyine ve onunla ahite muhatap olmuştur. İbrahim'e miraç gibi çeşitli tecrübe ve müşahadeler yaşatılmıştır. Bu yolculuk sürecinde İbrahim'e rehberlik eden ise meleklerin başı olan Yahoel olmuştur. Bu süreçte İbrahim'e Horev Dağı'nda kurban kesmesi emredilmiş, *Azazel* ise onu, kurban emrini yerine getirmekten vazgeçirmeye çalışmıştır.⁸⁰

Ve ben, Yahoel'in emrine göre her şeyi yaptım ve bize gelmiş olan meleklerle, parçalanmış hayvanları sundum; ancak melek, kuşları aldı. Akşam sunusunu bekledim. O sırada, leşlerin üzerine kirli bir kuş kondu ve onu kovdum. O kirli kuş bana dedi: 'Ey İbrahim, bu kutsal yüksek yerlerde ne yapıyorsun? Burada ne bir insan yer içer ne de insanlara ait herhangi bir yiyecek bulunur. Ama bunlar (yükseklerdeki varlıklar) her şeyi ateşle tüketir ve seni de yakıp yok edecekler. Yanındaki adamı (Yahoel) bırak ve kaç. Çünkü eğer yükseklerle çıkmaya devam edersen, seni yok edecekler.' Kuşun konuştuğunu görünce, Yahoel'e 'Bu nedir, efendim?' dedim. Yahoel bana 'Bu, kötülüğün ve sapkınlığın temsilcisidir, bu *Azazel*'dir.' dedi. Sonrasında Yahoel, *Azazel*'e dönerek şöyle dedi: '*Azazel*, utanç üzerine olsun! Çünkü İbrahim'in nasibi göklerde, ama seninki yeryüzündedir. Çünkü sen, kirliliğin için burayı mesken olarak seçtin ve sevdin. Bu nedenle, ebedi ve kudretli Tanrı seni yeryüzüne yerleşmiş bir varlık kıldı. Senin aracılığınla yalanın tüm kötü ruhları ortaya çıktı ve yine senin yüzünden sapkın nesiller arasında öfke ve sıkıntılar baş gösterdi. Tanrı, ebedi ve kudretli olan, doğruların bedenlerinin senin elinde olmasına izin vermedi. Böylece doğruların yaşamı ve sapkınların yok oluşu sağlanmış olsun. Utanç içerisinde benden uzaklaş. Sana bütün doğruları ayartma gücü verilmedi. Bu adamdan uzak dur! Onu kandıramazsın. Çünkü o hem sana hem de seni izleyerek senin isteklerini

⁷⁹ Lester L. Grabbe, "The Scapegoat Tradition: A Study in Early Jewish Interpretation", *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period* 18/2 (1987), 156.

⁸⁰ Yasin Meral, *Yahudi Dini Literatüründe Mesih, Deccal ve Gog-Magog*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019) 159-160.

sevenlere düşmandır. Şunu bil ki göklerde eskiden sana ait olan giysi onun için ayrılmıştır ve onun faniliği sana devredilmiştir.⁸¹

Metinde *Azazel*, “kirli bir kuş” şeklinde betimlenmiştir. “Kuş” şeklinde ifade edilmesi kanatlı bir forma sahip olduğunu yani melek şeklinde bir kökeninin bulunduğunu, “kirli” olarak tasvir edilmesi ise Tanrı'nın katından kovulduğunu ve “düşmüş melekler” topluluğu içerisinde yer aldığını belirtmektedir. Düşüşü ve karşılaştığı ceza, kötülüğün kaynağı olmasıyla ilişkilendirilmiştir. *Azazel*'in düşüşü, İbrahim'in yükselişle ilişkilendirilmiş ve “eskiden sana ait olan giysi onun için ayrılmıştır ve onun faniliği sana devredilmiştir.” ifadeleri İbrahim'in insan oluşundan kaynaklanan eksikliklerin *Azazel*'e aktarılmasını betimlemiştir. Bu ise Levililer 16:21-22'de yer alan günahların keçiye ve dolayısıyla *Azazel*'e aktarılma ritüeliyle benzerlik göstermektedir. Kitabın ilerleyen bölümlerinde *Azazel*, baş şeytan kavramıyla ilişkilendirilmektedir. *Azazel* artık sadece düşmüş meleklerin bir lideri değil aynı zamanda şeytanların da lideridir. Başlangıçta ayrı olan figürler artık birleşmiş ve çeşitli isimler sadece şeytanın farklı unvanları haline gelmiştir.⁸²

Sonuç

Bu makalede ele alınan veriler, *Azazel*'in kökeni ve anlamı hakkındaki tartışmaların oldukça derin ve çok yönlü olduğunu göstermektedir. Tevrat'taki metinlerden Mişna, Talmud, rabbani yorumlar ve apokrif eserlere uzanan geniş yelpazedeki metinler, *Azazel*'i bazen bir dağ veya ıssız bir bölge, bazen de bağımsız bir göksel varlık ya da cin/*satir* olarak nitelendirmiştir. Modern araştırmacıların bir kısmı, *Azazel*'in çölde yaşadığı düşünülen ve pagan inançlardan kaynaklanan rakip bir Tanrı biçimine evrildiğini öne sürmüştür. Ancak Yahudi geleneği, Tanrı anlayışının baskın bir monoteist yapıya sahip olması sebebiyle, *Azazel*'i bağımsız bir tanrı olarak görmektense bir tür “düşmüş melek” ya da kötülüğün taşınarak aktarıldığı “lanetli bir alan” olarak betimlemede ısrarcı olmuştur. Ölü Deniz Parşömenleri ve Samiri Pentatöku başta olmak üzere erken dönem Yahudi kaynaklarındaki *Azazel* yazımının farklı varyantları ise kelimenin *teoforik* bir öge barındırabileceğine dair tartışmaları canlandırmıştır. Bu farklı varyasyonlar *Azazel*'in, *Uriel*, *Rafael* veya *Samael* gibi tanrısal alemle ilişkili isimlerde rastlanan *-El* formuyla ilişkilendirerek onu göksel bir kökenle irtibatlandırmıştır.

Azazel'in *Se'irim* ile ilişkisinde, özellikle erken Yahudi tarihinde çölde yaşayan teke suretindeki cinlere karşı sunulan kurban uygulamalarının açıklayıcı olduğu görülmektedir. Nitekim Levililer'de “keçinin Tanrı'nın huzurunda canlı kalması” emri, bu keçinin *Se'irim* benzeri varlıklara kurban edilmemesi gerektiğini ima ederken,

⁸¹ *The Apocalypse of Abraham*, çev. George Herbert Box, (London, New York: Society for Promoting Christian Knowledge, Macmillan, 1919), 13.

⁸² Grabbe, “The Scapegoat Tradition: A Study in Early Jewish Interpretation”, 157-158.

İsrailoğullarının *Se'irim*'e yönelik kurban sunularında bulunmuş olduklarını da net bir şekilde vurgulamaktadır. Öte yandan, II. Mabet döneminde ortaya çıkan kefareti için gönderilen keçinin "uçurumdan atılması", günahların geri dönmesini engelleme ve kötülüğü kesin olarak bertaraf etme isteğinin bir yansıması olarak yorumlanabilir. *Se'irim* ve *Azazel*'e dair yaklaşımlar, aynı zamanda Yahudi tektanrıcılığının sınırlarını ve içsel gerilimlerini de gözler önüne sermektedir. Bir yandan Yahve'den bağımsız bir güç ya da tanrı fikri reddedilirken, öte yandan *Azazel*'e gönderilen keçi ritüeli, ikincil bir Tanrı'ya yönelik sunu olarak da algılanabilmiştir. Bu çelişki, Yahudi literatüründe Tanrı'nın mutlak otoritesine zarar vermeyecek şekilde açıklanmaya çalışılmış, *Azazel*'e gönderilen keçinin kurban sunusu değil sadece taşıyıcı olduğu sıklıkla vurgulanmıştır.

Hem I. Enoh hem de İbrahim'in Apokalipsesi'nde *Azazel*, yeryüzüne düşen meleklerin veya isyankâr göksel varlıkların önde gelen lideri olarak sunulmuştur. Bu iki metin, *Azazel*'i kötülüğün öğretilmesi ve yeryüzündeki düzenin bozularak sapkınlıkların ortaya çıkması konularında doğrudan sorumlu tutmuştur. Onun, insanlara silah yapımı, süs eşyası işçiliği gibi bilgileri vererek yozlaşmayı tetiklediği ifade edilmiştir. Dolayısıyla *Azazel*, yalnızca uzak bir dağ ya da çöl alanıyla değil, doğrudan melekler âleminden yeryüzüne indirilen bir lanetle ilişkilendirilmiştir. Ritüelde günahların keçiye yüklenip çöl veya ıssız mekânlara gönderilmesi, bu "düşmüş varlığın kendi meskeni" bağlamında düşünülen bir konu olmuştur.

Sonuç olarak, düşmüş melekler anlatısıyla örtüşen *Azazel* figürü, aynı zamanda *Se'irim* gibi eski çöl cinlerine yönelen tapınma biçimlerinin dönüştürülmesi bağlamında da ele alınabilir. *Yom Kipur* ritüelindeki "günah keçisi" uygulaması, bir yandan toplumun günahlardan arındırılmasını sembolize ederken, öte yandan *Azazel*'e atfedilen sakıncalı "demonik" ya da "meleki" yönleri karşı da sürekli yeniden yorumlanan bir anlam alanı yaratmıştır. Böylece *Azazel*, Yahudi geleneğinde olumsuz imgelerle betimlenen bir sembol olarak, günümüzde uygulanmayan bu ritüel pratik aracılığıyla, teolojik ve düşünsel alanlardaki etkisini korumaya devam etmiştir.

Kaynakça

- Ahituv, Shmuel. "Azazel". *Encyclopaedia Judaica*. ed. Fred Skolnik. Jerusalem: Keter Publishing House, 2007. 2/763-764.
- Alexandria, Philo von. "De Specialibus Legibus I". *Philonis Alexandrini Opera Quae Supersunt*. V. ed. Leopold Cohn. Berlin, Boston: De Gruyter, 1963. 1-84.
- Alexandria, Philo von. "Quis Rerum Divinarum Heres Sit". *Philonis Alexandrini Opera Quae Supersunt*. III. ed. Paul Wendland. Berlin, Boston: De Gruyter, 1963. 1-71.
- Araz, Ömer Faruk. *Yahudilikte Tefsir Geleneği: Midraşik Literatürün Tarihsel Gelişimi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2019.
- Avioz, Michael. "The Book of Leviticus in Josephus' Writings". *The Text of Leviticus: Proceedings of the Third International Colloquium of the Dominique Barthélemy Institute, held in Fribourg (October 2015)*. ed. Innocent Himbaza. Leuven, Paris, Bristol, CT: Peeters, 2020. 227-242.
- Ayali-Darshan, Noga. "The Scapegoat Ritual and Its Ancient Near Eastern Parallels". (<https://www.thetorah.com/article/the-scapegoat-ritual-and-its-ancient-near-eastern-parallels>) *Babil Talmudu*. (<https://www.sefaria.org/>).
- Bamberger, Bernard Jacob. *Fallen Angels: Soldiers of Satan's Realm*. Philadelphia: Jewish Publication Society, 2006.
- Blair, Judit M. *De-Demonising the Old Testament: An Investigation of Azazel, Lilith, Deber, Qeteb and Reshef in the Hebrew Bible*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2009.
- Carmichael, Calum. *Illuminating Leviticus: A Study of its Laws and Institutions in the Light of Biblical Narratives*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2006.
- Carmichael, Calum. "The Origin of the Scapegoat Ritual". *Vetus Testamentum* 50/2 (2000). 167-182.
- Cooper, Howard. "Some Thoughts on 'Scapegoating' and Its Origins in Leviticus 16". *European Judaism: A Journal for the New Europe* 41/2 (2008). 112-119.
- Grabbe, Lester L. "The Scapegoat Tradition: A Study in Early Jewish Interpretation". *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period* 18/2 (1987). 152-167.
- Hayward, C. T. R. *The Jewish Temple: A Non-Biblical Sourcebook*. London, New York: Routledge, 2002.
- İbn Ezra al-Vayikra. (<https://www.sefaria.org/>).
- Janowski, B. "Azazel". *Dictionary of Deities and Demons in the Bible (DDD)*. ed. Karel van der Toorn. Bob Becking. Pieter W. van der Horst. Leiden, Boston, Köln: Brill, 1999, 128-131.
- Josephus, Flavius. "Antiquities of the Jews". *Josephus: The Complete Works*. çev. William Whiston. Nashville: Thomas Nelson Incorporated, 2003.
- Katar, Mehmet. *Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm'da Tövbe*. Ankara: Eskiyei Yayınları, 2017.
- McCurdy, J. Frederic. "Azazel". *Jewish Encyclopedia*. ed. Isidore Singer. New York: Funk & Wagnalls Company, 1901. 2/365-367.
- Marcus, Yosef. "The Scapegoat Ritual: Between Biblical and Tannaitic Law". *The Review of Rabbinic Judaism* 25 (2022). 195-213.
- Mariani, Matteo. "The Enochic Azazel in the Background of the Synoptic Tradition". (https://www.academia.edu/125886266/The_Enochic_Azazel_in_the_background_of_the_Synoptic_Tradition)

- Meral, Yasin. *Yahudi Dinî Literatüründe Mesih, Deccal ve Gog-Magog*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Meral, Yasin. *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*. İstanbul: MiletNihal Yayınları, 2021.
- Moşe ben Yosef di Trani. *Bet Elohim*. (<https://www.sefaria.org/>).
- Mişna. (<https://www.sefaria.org/>).
- Musa bin Meymun. *Delâletu'l-Hâirîn*. çev. Osman Bayder. Özcan Akdağ. Kayseri: Kimlik Yayınevi, 2019.
- Orlov, Andrei A. *Dark Mirrors: Azazel and Satanael in Early Jewish Demonology*. New York: State University of New York Press, 2011.
- Pinker, Aron. "A Goat to Go to Azazel". *The Journal of Hebrew Scriptures* 7 (2007). 1-25.
- Pirkey de-Rabbi Eliezer. (<https://www.sefaria.org/>).
- Ramban al-Vayikra. (<https://www.sefaria.org/>).
- Rashkow, Ilona. "Azazel: The Scapegoat in the Bible and Ancient Near East". *The Jewish Bible Quarterly* 51/2 (2023). 85-89.
- Raşi al-Vayikra. (<https://www.sefaria.org/>).
- Roo, Jacqueline C.R. de. "Was the Goat for Azazel Destined for the Wrath of God?". *Biblica* 81/2 (2000). 233-242.
- Sa'adya Gaon. *Sefer ha-Emunot ve-ha-Deot*. (<https://www.sefaria.org/>).
- Sa'adya Gaon. *Tefsiru't-Tevrat bi'l-'Arabiyye*. çev. Nuh Arslantaş. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018.
- Sawyer, John F. A. *Sacred Languages and Sacred Texts*. London, New York: Routledge, 2002.
- Schwartz, Howard. *Tree of Souls: The Mythology of Judaism*. New York: Oxford University Press, 2004.
- Tawil, Hayim. "Azazel the Prince of the Steepe: A Comparative Study". *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 92/1 (1980), 43-59.
- The Apocalypse of Abraham*, çev. George Herbert Box. London, New York: Society for Promoting Christian Knowledge, Macmillan, 1919.
- The Book of Enoch*. çev. R. H. Charles. London: SPCK Classics, 2013.
- The Dead Sea Scrolls*. (<https://www.deadseascrolls.org.il/>)
- The Israelite Samaritan Version of the Torah*. çev. Benyamim Tsedaka. Michigan, Cambridge: William B. Eerdmans Publishing Company, 2013.
- The Samaritan Pentateuch: A Critical Editio Maior*. III. ed. Stefan Schorch. Berlin, Boston: Walter de Gruyter, 2018.
- Tur-Sinai, N.H. "Azazel". *Eretz-Israel* 1 (1951). 77-80.